

DRAGANA ĐORĐEVIĆ*
KATEDRA ZA ORIJENTALISTIKU
FILOLOŠKI FAKULTET
UNIVERZITETA U BEOGRADU

KLJUČNI POJMOVI ARAPSKJE SREDNJOVEKOVNE MISLI O PREVOĐENJU

Brojni ključni koncepti moderne teorije prevođenja postojali su mnogo pre naučnog utemeljenja te oblasti. Iako nije moguće tvrditi da je bilo ikakvih pokušaja da se uspostave teorijsko-metodološki pristupi prevođenju u arapskom srednjem veku, intenzivne prevodilačke aktivnosti u tom periodu sasvim su izvesno podstakle pojavu određenih gledišta u vezi sa različitim teorjskim pojmovima u ovoj oblasti, iako to nije bilo praćeno odgovarajućim instrumentarijumom translatološke terminologije. Cilj ovog rada je da skrene pažnju na glavne translatološke pojmove koji su se javili kod arapskih srednjovekovnih mislilaca koji su se bavili ovom temom. Modernom terminologijom iskazano, bavićemo se najpre: prevodnom ekvivalencijom, prevodivošću, negativnim transferom, prevodilačkim kompetencijama, doslovnim i slobodnim prevođenjem, a u okviru tih tema kulturnom transpozicijom i ponovnim prevođenjem. Svaki od navedenih pojmova ćemo zasebno opisati i analizirati, onako kako su bili predstavljeni u spisima dva „teoretičara” Džahiza (776–868) i Majmonida (1135–1204), kao i najčuvanijeg praktičara, Huneina ibn Ishaka (809–873). Ova tri autora su imali različita neposredna iskustva sa prevođenjem, kao i različite perspektive.

Ključne reči: prevodna ekvivalencija, prevodivost, negativni transfer, prevodilačke kompetencije, kulturna transpozicija, doslovno i slobodno prevođenje, Džahiz, Majmonid, Hunein ibn Ishak

1. Uvod

U nauci o prevođenju odavno je poznata činjenica da je svest o brojnim ključnim pojmovima moderne teorije prevođenja postojala mnogo pre naučnog utemeljenja te oblasti. Iako nije moguće tvrditi da je bilo ikakvih pokušaja da se uspostave teorijsko-metodološki pristupi prevođenju u arapskom srednjem veku, intenzivne prevodilačke aktivno-

* dragana.djordjevic@fil.bg.ac.rs

sti u tom periodu sasvim su izvesno podstakle pojavu određenih gledišta u vezi sa različitim teorjskim pojmovima u ovoj oblasti, iako to nije bilo praćeno izgradnjom odgovarajućeg instrumentarijuma translatološke terminologije.

Arapska srednjovekovna misao o prevođenju retko je bila u analitičkom fokusu istraživača, a translatološki pojmovi koji su se tu itekako javljali nisu bili tema zasebnih istraživanja. Neki od značajnijih radova na temu pojedinih aspekata prevođenja kod Arapa u srednjem veku jesu: Gutas, D. (1998). *Greek Thought, Arabic Culture: the Graeco-Arabic translation movement in Baghdad and early 'Abbasid society (2nd–4th/8th–10th centuries)*. London: Routledge; Osman, G. (2011). Translation and interpreting in the Arabic of the Middle Ages: lessons in contextualization. *International Journal of the Sociology of Language*, 207, 107–125; Salama-Carr, M. (1997). Translations as seen by al-Jāhīz and Ḥunayn ibn Ishāq: Observer versus Practitioner. In: *Agius, D. i I. Netton, (eds.). Across the Mediterranean Frontiers – Trade, Politics and Religion 650–1450*, pp. 385–393. Belgium: Brepols; Salama-Carr, M. (2006). Translations into Arabic in the 'Classical Age': When the Pandora's Box of Transmissions Opens... In *Hermans, T. (ur). Translating others I*. str. 120–131. New York: Routledge; Khulusi, S. (1991). *Towards a Theory of Arabic-English Translation with Special Reference to the Role of Arab Translators as Transmitters of Civilization* (neobjavljena doktorska disertacija). Exeter: University of Exeter; Osman, G. (2012). "The sheikh of the translators": The translation methodology of Hunayn ibn Ishaq. In: *Translation and Interpreting Studies. The Journal of the American Translation and Interpreting Studies Association*, Volume 7, Issue 2, pp: 161–175; 'Itmān, 'A. (2013). *al-Munğaz al-'arabī al-'islāmī fi al-tarğama wa ḥiwār al-taqāfāt min Bağdād 'ilā Ṭulayṭila*. Al-Qāhira: al-Hay'a al-miṣriyya al-'amma li al-kitāb, i druge.

Cilj ovog rada je da skrene pažnju na glavne translatološke pojmove koji su se javili kod arapskih srednjovekovnih mislilaca koji su se bavili ovom temom. Modernom terminologijom iskazano, bavićemo se najpre: prevodnom ekvivalencijom, prevodivošću, negativnim transferom, prevodilačkim kompetencijama, doslovnim i slobodnim prevođenjem, a u okviru tih tema kulturnom transpozicijom i ponovnim prevođenjem.

Svaki od navedenih pojmova ćemo zasebno opisati i analizirati, onako kako su bili predstavljeni u spisima dva „teoretičara” Džahiza (776–868) i Majmonida (1135–1204), kao i najčjuvenijeg praktičara, Huneina ibn Ishaka (809–873). Ova tri autora su imali različita neposredna iskustva sa prevođenjem, kao i različite perspektive.

Abu Osman Amr ibn Bahr el Kinani el Fukajmi el Džahiz (776–868, 'Abū 'Uṡmān 'Amr ibn Baḥr al-Kinānī al-Baṣrī al-Fuqaymī al-Ġāḥiẓ)

bio veoma plodan srednjovekovni arapski autor prozних dela raznovrsne tematike koji je živeo i stvarao u zlatnom periodu arapsko-islamske civilizacije, na vrhuncu abasidske epohe (Pellat, 1991: 385; Meri, 2006: 411). Već su Džahizovi savremenici doživljavali njegova dela kao primere vrhunskog proznog i enciklopedijskog stila (ar. *'ādāb*) izraženog besprekornim arapskim jezikom (Meri, 2006: 411). Džahiz je uspeo da identifikuje i razmotri neka od najvažnijih pitanja moderne teorije prevođenja, poput ekvivalencije, prevodivosti, negativnog transfera, uticaja registra na prevođenje, kulturne transpozicije i prevodilačkih kompetencija, iako je to činio iz čitalačke perspektive i razvio prilično skeptičan stav prema prevođenju. Veći deo tih stavova zabeležen je u njegovoj čuvenoj *Knjizi o životinjama* (al-Ġāhiz, 'A. 'U. 'I. B. 1965. *Kitāb al-ḥayawān*, I. Al-Qāhira: Šarika maktaba wa maṭba'a Muṣṭafā al-Bābā al-Ḥalabī wa 'awlādihi), ali je određena zapažanja izneo i u *Knjizi o rečitosti i izlaganju* (al-Ġāhiz, 'A. 'U. 'I. B. 1998. *Kitāb al-bayān wa al-tabyīn*. Al-Qāhira: Maktabat al-Ḥāngī).¹

Čuveni filozof Majmonid (Moše ben Majmon / ap. Mūsā ibn Maymūn / Rambam, 1135–1204) jedna je od najuticajnijih jevrejskih ličnosti u srednjem veku. Živeo je u Španiji i Severnoj Africi, a pored toga što su ga zaokupljala filozofska i teološka promišljanja u kojima je nastojao da izvrši sintezu aristotelovskih ideja sa judaizmom, bavio se i medicinom, te je čak bio lični lekar velikog Saladina (Meri 2006: 459–460). Njegovo najznačajnije delo je *Vodič zbunjenima*, koje je napisao 1200. godine na judeoarapskom jeziku. On je pristupio prevodilačkim temama sa dva stanovišta: s jedne strane, rado je čitao arapske prevode grčkih filozofa i medicinska dela, dok je sa druge i sâm bio prevođen. U svojoj *Poslanici Samuelu ibn Tibonu*, koji je preveo *Vodič zbunjenima* sa judeoarapskog na hebrejski, Majmonid razmatra pitanje ekvivalencije, doslovnog i slobodnog prevođenja, kao i značaj prevodilačkih kompetencija kako bi prevedeni tekst uopšte mogao biti razumljiv. Kao izvor smo koristili Maimonides, M. (1872). "Translation Of An Epistle Addressed by R. Moses Maimonides to R. Samuel Ibn Tibbon", translated from Hebrew by H. Adler, In: *Miscellany of Hebrew Literature*. London: N. Trübner & Co. str. 219–228, koji nam je jedini bio dostupan.

Hunein ibn Ishak (806–873 ili 877) potiče iz Hire u današnjem Iraku i bio je pripadnik nestorijanske crkve. Pretpostavlja se da je od malena bio trojezičan i da je znao arapski kao jezik većine, persijski koji se tu često koristio i sirijski kao jezik crkve. Kasnije je naučio grčki i jedno

¹ Prevod na srpski i analizu njegovih stavova iskazanih u *Knjizi o životinjama* videti u Đorđević, D. 2015. „Džahizovi stavovi o prevođenju u *Knjizi o životinjama*”. U: Komunikacija i kultura online, Godina VI, broj 6, str. 202–222.

vreme živeo na teritoriji Vizantije ne bi li ga bolje izučio. Pripisuje mu se ogroman broj prevedenih naslova, mahom iz oblasti medicine kojom se i sâm bavio. Stoga je i poneo nadimak „šejh prevodilaca” (Osman 2012: 161, 165–166; Meri 2005: 336–337). Ibn Ishak je translatološkim temama pristupio kao jedini praktičar među ovom trojicom, premda je najmanje napisao o toj temi. U svojoj *Poslanici Aliju ibn Jahji o prevedenim Galenovim knjigama i nekim koje još nisu prevedene* (*Risalat Ḥunayn ibn Ishāq 'ilā 'Alī ibn Yaḥyā fī ḍikr mā turğima min kutub Ğalīnūs bi 'ilmīhi wa ba'ḍ mā lam yutarğam*), dotakao se pitanja kao što su prevodilačke kompetencije, doslovan i slobodan prevod, publika kojoj je prevod namenjen, ponovno prevođenje, pri čemu je nudio uvid u svoja praktična prevodilačka iskustva. U istraživanju smo koristili najnovije kritičko izdanje te poslanice: Lamoreuax, J. C., editor & translator, 2016. *Ḥunayn Ibn Ishāq on His Galen Translations*. Provo: Brigham Young University Press.

2. Prevodna ekvivalencija

Prevodna ekvivalencija spada u fundamentalne pojmove teorije prevođenja, pri čemu postoji mnoštvo različitih definicija, kao i oprečnih stavova u vezi sa njenim teorijskim statusom. Za potrebe ovog istraživanja, definisaćemo prevodnu ekvivalenciju kao „odnos između izvornog teksta (IT) i ciljnog teksta (CT) koji dopušta da se CT uopšte smatra prevodom IT” (Baker 2005: 77). Ovim pojmom i njegovim različitim manifestacijama i implikacijama bavili su se Džahiz i Majmonid.

U svojoj *Knjizi o životinjama*, Džahiz primećuje u vezi sa prevedenim delima sa saskrita, grčkog i persijskog da su neka od njih „postala bolja, a druga ponešto izgubila” (al-Ġāḥiẓ 1965: I, 75). Upravo ova njegova tvrdnja pokazuje da je imao svest o tome da između IT i CT treba da postoji načelni odnos ekvivalencije, onako kako smo ga prethodno definisali.

I ne samo to, Džahiz oštroumno tvrdi da „[k]ada bi se prevodile mudrosti Arapa, nestalo bi to čudo od rime, iako se u značenjima ne krije ništa što nearapski narodi nisu već pominjali u svojim delima u kojima su se bavili životom, znanjem i mudrošću” (al-Ġāḥiẓ 1965: I, 75). To pokazuje da je Džahiz razlikovao kvalitativno različite vrste prevodne ekvivalencije. Preciznije, on je prethodnom primedbom ukazao na to da je u prevodu moguće ostvariti referencijalnu ili denotativnu ekvivalenciju, kada „reči izvornog jezika (IJ) i ciljnog jezika (CJ) ukazuju na isti pojam u realnom svetu”, ali istovremeno ne ostvariti onu formalnu, kada reči „IJ i CJ imaju slične ortografske i fonološke osobine” (Baker 2005: 77).

U svojoj *Poslanici Samuelu ibn Tibonu*, i Majmonid se pozabavio prevodnom ekvivalencijom, i to pitanjem odnosa prevodne ekvivalencije i razumljivosti prevedenog teksta. Njegov pristup je pak drugačiji, jer ukazuje na konkretne prevodilačke tehnike koje prevodilac treba da primeni kako bi se postigle preciznost i razumljivost.

„To (razumljivost, prim. D. Đ.) se, pak, ne može postići bez promene reda reči, stavljanja više reči umesto jedne ili obrnuto, dodavanjem ili izostavljanjem reči, kako bi tema bila potpuno razumljiva na jeziku na koji prevodi” (Maimonides 1872: 222).

Iako se sâm nije bavio prevođenjem, Majmonid se osvrće na prevodilačke tehnike čija je uloga postizanje ekvivalencije i razumljivosti. Savremenom terminologijom rečeno, on je ovde zapravo govorio o permutaciji, morfološkoj, leksičkoj i sintaksičkoj zameni, dodavanju i oduzimanju.

3. Prevodivost

Džahiz se, kako će ovo istraživanje pokazati, najtemeljnije bavio različitim pitanjima koja predstavljaju bazu moderne teorije prevođenja. To važi i za pitanje prevodivosti, koje proističe iz pitanja postizanja prevodne ekvivalencije. Prevodivost je od davnina zaokupljala filologe, filozofe jezika i najranije teoretičare prevođenja, što je za rezultat dalo mnoštvo analitičkih i hermeneutičkih pristupa.

Prevodivost se najčešće objašnjava kao „sposobnost nekog značenja da bude preneto iz jednog jezika u drugi bez pojave korenite promene” (Baker 2005: 273), iako nema konsenzusa o vrsti tog značenja. Vrlo uopšteno gledano, tri su glavna shvatanja pojma prevodivosti: racionalističko, u kom su sva značenja univerzalna, a samim tim i prevodiva, relativističko, koje tvrdi da uska povezanost mišljenja i govora smanjuje mogućnost prevođenja odnosno ekvivalencije i nemačko romantičarsko shvatanje koje podržava ideju da je prevođenje ostvarivo i moguće iako sve jezike odlikuje individualnost (Baker 2005: 273–274).

Džahiz prevodivost izjednačava sa neprevodivošću i na to nam ukazuju dva mesta u *Knjizi o životinjama*. Prvi put je to učinio kada je razmatrao poteškoće u prevođenju arapske poezije. S tim u vezi je ustvrdio da se „[arapska] poezija ne može prevoditi niti je dopušteno da se prenosi”, jer „[k]ada bi se to činilo, poremetila bi joj se kompozicija, pokvarila se rima, iščezla bi njena lepota i ono što izaziva divljenje, za razliku od proze” (al-Ġāhiz 1965: I, 74–75). On je takođe primetio da to nije slučaj sa proznim delima, jer je prevedeni prozni tekst „u tom po-

gledu bolji i verniji od proze nastale iz poetske rime” (al-Ġāhiz 1965: I, 74–75). Ovim zapažanjem on pojam prevodivosti dovodi u direktnu vezu sa pojmom prevodne ekvivalencije, tačnije sa činjenicom da odnos nulte ekvivalencije predstavlja veliki prevodilački izazov.

Drugi put se bavio pojmom prevodivosti kada je razmatrao prevođenje grčkih filozofskih dela na arapski i s tim u vezi je primetio.

„Neki od vatrenih pobornika poezije vele: prevodilac nikada ne može da prenese reči mudraca sa svim značenjskim osobenostima i činjenicama o njegovim doktrinama, uz brižljiva značenja njegovih skraćenica i sve što njegova određenja u sebi skrivaju. Tim slovima on ne može da pruži što zaslužuju, da im podari vernost, niti je u stanju da sâm izvrši dužnost zastupnika i posrednika. Kako to može da izvede, da prenese značenja i obavesti o istinitosti i verodostojnosti tih reči, ako ne zna šta zaista znače, kakva su im značenjska pomeranja i na koji način se mogu tumačiti?” (al-Ġāhiz 1965: I, 75–76).

S obzirom na to da zastupa mišljenje da prevođenje zapravo nije moguće, što zbog nepostojanja ekvivalencije, što zbog toga što je smatrao da prevodioci nikada ne mogu da adekvatno razumeju i prenesu izvorni tekst, Džahiza je moguće svrstati među zastupnike stava bliskog relativističkom shvatanju prevodivosti.

Majmonid i Hunein ibn Ishak se nisu bavili pitanjem prevodivosti, a na to je sigurno dobrim delom uticala činjenica da su imali pozitivna iskustva sa prevođenjem. Ako je Majmonid i imao kakve rezerve na tom planu, dobar prevod njegovog *Vodiča* ih je raspršio. S druge strane, kako ćemo kasnije pokazati, ibn Ishak je kao jedine prepreke prevođenju isticao one kompetencijske, zbog čega možemo da pretpostavimo da je verovao da je sve prevodivo.

4. Prevodilačke kompetencije

Prevodilačke kompetencije obuhvataju vrlo širok spektar znanja i veština i uopšteno se dele na jezičke i vanjezičke. Među najznačajnije jezičke prevodilačke kompetencije ubrajaju se znanje izvornog i ciljnog jezika, sposobnost tekstualne analize, sposobnost interpretacije književnog teksta (gde je potrebno), poznavanje stručne terminologije (takođe gde je potrebno), sposobnost ostvarivanja kohezije i koherencije i tome slično (Hlebec 2009: 19). Vanjezičke kompetencije se često nazivaju enciklopedijskim znanjima i uopšteno obuhvataju poznavanje vanjezičke situacije na koju se upućuje u izvornom tekstu, kao i vanjezičkog konteksta (Hlebec 2009: 19, 22). Pitanjem prevodilačkih kompetencija bavili su Džahiz, Majmonid i Hunein ibn Ishak.

Džahiz je u *Knjizi o životinjama* posvetio čitavo poglavlje ovom pitanju i naslovio ga „Uslovi koje prevodilac treba da ispuni” (*Šarā’iṭ al-tarğumān*) i mi ćemo ovde preneti prevod integralnog oblika tog poglavlja.

Uslovi koje prevodilac treba da ispuni

„Prevodiočev način izražavanja treba da bude u skladu sa prevodilačkim zadatkom, a njegova znanja na nivou onih koja se javljaju u prevodu. Prevodilac treba da bude među najvećim poznavaocima jezika sa kog se prevodi i jezika na koji se prevodi, kako bi u oba bio podjednako dobar. Ipak, kada govori dva jezika, znamo da nije pravičan prema njima, jer jedan jezik privlači drugi, uzima od njega i ometa ga. Kako njegovo znanje dva jezika može biti isto kao i poznavanje samo jednog? Kako, kada ima jednu sposobnost koja se troši kada koristi jedan od dva jezika? Isto važi ako govori više od dva jezika – to utiče na proces prevođenja na sve jezike. Što je naučna oblast složenija i uža i što se manje naučnika njom bavi, to je prevodiocu teže i veća je verovatnoća da će pogrešiti. Nećete naći prevodioca koji može adekvatno da prenese dela bilo kog od tih naučnika” (al-Ġāḥiẓ 1965: I, 76–77).

Rečima da „prevodilac treba da bude među najvećim poznavaocima jezika sa kog se prevodi i jezika na koji se prevodi, kako bi u oba bio podjednako dobar” Džahiz je posebno istakao značaj poznavanja izvornog i ciljnog jezika, a to su verovatno „najpoznatiji činioци prevođenja, kojih su ljudi svesni od samih njegovih početaka” (Hlebec 2009: 19).

U vezi sa tim, Džahiz se bavi i onim što se u modernoj lingvistici i teoriji prevođenja naziva negativnim transferom ili interferencijom, što podrazumeva „greške koje govornik unosi u jedan jezik usled svoga kontakta sa drugim jezikom”, bilo da je reč o procesu učenja stranog jezika ili drugim kontaktnim jezičkim situacijama kao što je višejezičnost (Kristal 1999: 142). Džahiz pojavu interferencije doživljava kao nepremostivu prepreku dobrom prevodu.²

Može se pretpostaviti da je na ovakav skeptičan Džahizov stav najviše uticalo to što su prvi prevodi koji su mu bili dostupni bili opterećeni doslovnim i neodomaćenim prevodnim rešenjima. Jedan od razloga za to je činjenica da su u početku angažovani *ad hoc* prevodioci koji neretko nisu dobro vladali arapskim jezikom kao ciljnim, niti izvornim jezikom ili jezicima (Gutas 1998: 137–138).

Međutim, Džahiz se ovde nije osvrnuo samo na opšte poznavanje IJ i CJ, već njegova opaska da prevodiočev način izražavanja „treba da

² Treba naglasiti da se Džahiz u delu *Kitāb al-bayān wa al-tabyīn* – „Knjiga o rečitosti i izlaganju” takođe bavio jezičkom interferencijom, ali kod usmenih prevoda. Pri tome se malo ispravio jer je zapazio da se ona ipak ne javlja uvek, odnosno da se ne javlja kod svih prevodilaca (al-Ġāḥiẓ 1998: I, 368).

bude u skladu sa prevodilačkim zadatkom”, ukazuje na to da je među jezičkim kompetencijama izdvojio i poznavanje tzv. sistemskih značenja, posebno gramatičkih konstrukcija, stila, kao i registara (Hlebec 2009: 22–24).

Kada Džahiz kaže da prevodiočeva znanja treba da budu „na nivou onih koja se javljaju u prevodu” to jest prevedenom tekstu, on zapravo govori o vanjezičkim kompetencijama koje prevodilac treba da poseduje, iako i po tom pitanju iskazuje krajnje skeptičan stav.

Kako smo već napomenuli, Džahiz se vrlo temeljno bavio prevodeњem u svojoj *Knjizi o životinjama*, a najveći prostor je posvetio pitanju prevođenja verskih tekstova, u vezi sa čime je imao čak rigidniji stav od islamskih teologa.³ Jedno pitanje koje Džahiz postavlja u tom poglavlju, sugeriše da je imao svest o tome da prevodilac mora da poseduje i takozvanu bikulturnu ili multikulturnu kompetenciju koja „omogućava komunikaciju između pripadnika različitih kultura” (Schäffner, 2003: 91), a u prevodu konkretno omogućava ostvarivanje kulturne transpozicije, to jest prenošenje elemenata izvorne kulture iskazanih kulturno specifičnom leksikom u u kulturu ciljnog jezika. Uvek sumnjičav kada je reč o prevodilačkim znanjima i sposobnostima, Džahiz pita: „Kako [prevodilac] može da poznaje jezičke strukture, običaje naroda i načine na koje se među sobom sporazumevaju?” (al-Ġāhiz 1965: I, 78).

Majmonid kroz pohvalu svog prevodioca, Samuela ibn Tibona ističe koje su to sve jezičke i vanjezičke kompetencije doprinele uspelom prevodu.

„Ti odista poseduješ sve potrebne kvalitete za zadatak prevođenja, jer ti je Stvoritelj podario inteligentan um kako bi mogao da ‘razumeš i interpretiraš parabole, reči mudraca i njihove kompleksne izreke’. Iz tvojih reči mi je jasno da si u dubine teme ušao duboko i potanko, kao i da ti je njeno skriveno značenje postalo jasno” (Maimonides 1872: 221).

Osim očiglednog zadovoljstva prevodom i prevodiocem svog *Vodiča zbunjenima*, jasno je da je Majmonid bio svestan udela koji su u tome imala kako jezička znanja, poput sposobnosti razumevanja i interpretacije teksta, tako i ona vanjezička, poput detaljnog poznavanja teme.

Što se tiče „šejha prevodilaca”, njegova zapažanja o prevođenju uopšte su najkonciznija, jer ih je davao u vidu propratnih primedbi glavne teme teksta, a to su prevodi Galenovih dela na sirijski i arapski. Ipak, i ti kratki komentari su vrlo dragoceni, jer je, za razliku od Džahiza i

³ Detaljan pregled i analizu njegovih stavova o prevođenju verskih tekstova videti u Đorđević, D. 2015. „Džahizovi stavovi o prevođenju u *Knjizi o životinjama*”. U: Komunikacija i kultura online, Godina VI, broj 6, str. 213–217.

Majmonida, ibn Ishak imao neposredni ekspertski uvid u prevođenje i vrlo praktične stavove (Salama-Carr 1997: 392).

Ukazujući na elemente koji mogu imati značajan uticaj na prevod kao proizvod, on više puta ističe poznavanje jezika, obrazovanje i uzrast prevodioca, poznavanje publike kojoj je namenjen prevod, što je u njegovom slučaju bila jedna osoba.

Na primer, kada govori o prevođenju knjige Galenovog dela *Elementi prema Hipokratu*, on kaže:

„Pre mene ju je preveo Sergijus el Rasi, ali je nije razumeo te ju je pokvario” (Lamoreaux (ed.), 2016: 21).

Ipak, nije objasnio da li je prethodni prevodilac nije razumeo zbog nepoznavanja jezika ili te materije. Inače, on u čitavom tekstu vrlo pedantno, gotovo bibliografski, beleži eventualne ranije prevode, pa često iznosi i mišljenje o njima. Na primer, kada govori o prevodu zbirci Galenovih traktata pod naslovom *Glaukonu (Kitābuhu 'ilā 'Iglūqun)*, pominje da ju je na sirijski pre njega preveo Sergijus el Rasi, „pošto je stekao izvesne prevodilačke sposobnosti, ali pre nego što je dosegao svoj vrhunac” (Lamoreaux (ed.), 2016: 17).

Kako smo naveli, veliki je značaj pridavao obrazovanju. Kada je razmatrao svoje prevode Galenovog dela *Ars medicinalis*, ibn Ishak je naveo:

„Kada sam to prevodio, bio sam mlad, bilo mi je oko trideset leta, iako sam već stekao solidno znanje iz knjiga koje sam posedovao” (Lamoreaux (ed.), 2016: 13).

Iz prethodnog je jasno da je i prevodilačko iskustvo smatrao važnim faktorom. Inače, ibn Ishak je maltene kod svakog naslova koji je obradio naglašavao da je gotovo uvek bilo neophodno sravnjivati različite izvornike i ispravljati greške te da su neretko i loši izvornici bili izvor prvobitnih prevodilačkih grešaka, što je bio samo dodatni povod za ponovno prevođenje. Stoga spisku neophodnih prevodilačkih kompetencija možemo da pridružimo i izradu kritičkih verzija originala.

Značajan uticaj na prevodilačke odluke Huneina ibn Ishaka imala je i publika kojoj je prevod namenjen, tačnije, osoba koja je naručila prevod, što je sâm u više navrata isticao. Na primer: „[...] nameravao sam da u prevodu prenesem njegove (Galenove, prim. D. Đ.) ideje što jasnije, jer taj čovek (naručilac prevoda, prim. D. Đ.) voli jasno izražavanje i stalno na tome insistira” (Lamoreaux (ed.), 2016: 19).

Međutim, u *Rutlidžovoj translatološkoj enciklopediji (Routledge encyclopedia of translation studies, 2005)*, tvrdi se da je Hunein ibn Ishak za sopstveni stil prevođenja govorio da je toliko prijatan i jasan, da i laici

mogu da razumeju prevedena medicinska ili filozofska dela (Baker 2005: 321).⁴ Opet, on na jednom mestu u *Poslanici Aliju ibn Jahji sâm* za sebe kaže da je jedno Galenovo delo preveo „svojim uobičajenim teškim jezikom” (Lamoreaux (ed.) 2016: 71), što je u suprotnosti sa prethodnim. Stoga bi ozbiljniju procenu njegovog pristupa prevodenju bilo najbolje ostaviti za neke buduće analize, koje bi najpre trebalo da se zasnivaju na poređenju izvornika i prevoda, pri čemu bi valjalo da se uporede i ti različito adaptirani prevodi za različite naručioce.

Osim stavova koje je Hunein ibn Ishak izneo neposredno u vezi sa prevodenjem, iz načina na koje opisuje i analizira prevedena dela, njihov sadržaj, jezik i namenu, takođe je jasno da se spisku neophodnih prevodilačkih kompetencija koje je on smatrao važnim mora dodati i sposobnost sveobuhvatne tekstualne analize.

5. Doslovno i slobodno prevodenje

Doslovno prevodenje idealno predstavlja „segmentaciju teksta IJ u pojedinačne reči i prenošenje jedne po jedne reči u CJ” (Baker 2005: 125). S druge strane, slobodno prevodenje se neretko posmatra i definiše kao suprotnost slobodnom ili vernom prevodenju (Baker 2005: 87), ali je za potrebe ovog istraživanja dovoljno reći da se radi o prevodenju gde postoji samo „opšta korespodencija između tekstualnih jedinica IT i CT” (Dickins et al. 2005: 16–17). Oba pojma su poznata još od vremena Cicerona i Horacija (Baker 2005: 87).

Kada je reč o prevodilačkim metodama koje su bile rasprostranjene u arapskom srednjem veku, historiografska literatura se najčešće poziva na reči srednjovekovnog mislioca Salahudina Halila Abu Ejbeka el Safadija (Şalāḥ al-dīn Ḥalīl 'abū 'Aybak al-Şafadī, 1297–1363) iznetim u delu *al-Ġayt al-musağğam* – „Pljusak”. Safadi u vezi sa tim kaže:

„Dva su načina prevodenja. Prvi je onaj Juhane ibn el Bitrika, Ibn Naime el Himsija i drugih, a to je da [prevodilac] gleda svaku pojedinačnu reč na grčkom i njeno značenje te da nađe arapsku reč koja ima ekvivalentno značenje i umesto je nje stavi. Potom prelazi na sledeću reč i to ponavlja sve dok ne prenese na arapski sve što je hteo. Ovaj način je loš zbog dva razloga. Prvi je to što među arapskim rečima ne postoje ekvivalenti za sve grčke reči i stoga u ovoj vrsti prevodenja mnoge ostaju onakve kakve su. Drugi [razlog] je to što svojstva konstrukcija i prideva [jednog jezika] ne odgovaraju uvek takvim konstrukcijama i pridevima u nekom drugom jeziku, kao što dolazi do grešaka prilikom upotrebe metafora, a one su

⁴ Kao izvor ove informacije navodi se neobjavljeni rukopis Salama-Carr, M. 1996. *The History of Translation*. University of Salford.

česte u svim jezicima. Drugi način prevođenja jeste metoda Huneina ibn Ishaka, el Džavharija i drugih, a to je da [prevodilac] pristupi rečenici, promišljanjem dobije čitavo njeno značenje i izrazi to na drugom jeziku odgovarajućom rečenicom, bez obzira na to da li to čini istim ili drugačijim rečima. Ovaj način je bolji i zbog toga knjige Huneina ibn Ishaka nije trebalo popravljati, sa izuzetkom knjiga iz oblasti matematičkih nauka, jer nije vladao njima, za razliku od knjiga iz oblasti medicine, logike, prirodnih nauka i metafizike, čije prevode na arapski nije bilo potrebno ispravljati. Što se tiče Euklida, [njegov prevod] je poravio Tabit ibn Kura el Harani, a isto je učinio sa *Almagestom* i *Posrednim delima*" (al-Šafadi 1888: 46).

Safadijeva podela na samo dve navedene vrste prevođenja predstavlja vrlo uprošćeno sagledavanje prevodilačkih metoda u tom periodu, kako smatra Gutas (Gutas 1998: 142). Osim toga, Gutas u svojoj kapitalnoj studiji grčko-arapskog prevodilačkog pokreta ističe da su ove Safadijeve reči navele sve kasnije istraživače da dve metode doživljavaju kao hronološki ustrojene, to jest da su za prvu fazu karakteristični doslovni prevodi, a za drugu slobodniji. Gutas smatra da nikako nije bio slučaj, a ovim dvema metodama pridružuje i treću, „revizionističku”, pri čemu razlozi za reviziju prevoda nisu bili uvek jezičke prirode, niti su podrazumevali izradu novog prevoda od nule (Gutas 1998: 142–143).

Što se tiče trojice mislilaca čija smo shvatanja različitih translato-loških pojmova ovde razmatrali, jedini je Majmonid stavio na papir konkretne stavove o doslovnom i slobodnom prevođenju. On o doslovnom i slobodnom prevođenju kaže:

„Ko želi da prevodi sa jednog jezika na drugi i spreman je da određenu reč uvek prevodi onom koja joj odgovara, biće mu jako teško i njegov će prevod biti nepouzdan i zamršen. Taj način nije dobar: prevodilac treba pre svega da razume tok misli i da ga zatim izloži i objasni tako da bude jasan i razumljiv na drugom jeziku. Da bi to postigao, ponekad će morati da menja ceo sklop onoga što prethodi ili sledi, ili da jedan termin prevodi sa nekoliko različitih, ili različite reči samo jednom, ili, pak, tako što će ostavljati po strani neke izraze a dodavati druge, sve dok tok misli ne bude potpuno jasan i usklađen, a sam izraz ne postane toliko razumljiv kao da je karakterističan za jezik na koji se prevodi. Takav pristup je imao Hunein ibn Ishak sa Galenovim delima i njegov sin Ishak sa Aristotelom. Zbog toga su njihove verzije posebno jasne i njih treba da proučavamo, a da sve ostale odbacimo. Tvoja ugledna škola treba da primeni to pravilo prilikom prevođenja dela svih tih časnih ljudi i poglavara zajednice” (Maimonides 1872: 222–223).

Majmonid, dakle, daje apsolutnu prednost slobodnom prevođenju u odnosu na doslovno. On takav stav zauzima iz razloga koji smo već

razmatrali, a to je postizanje razumljivosti. I ne samo to, on predlaže čak da se doslovni prevodi odbace kao „nejasni”.

Ipak, ne može se reći da druga dva autora nisu implicitno iskazali određeni stav prema ove dve vrste prevođenja. Kod Džahiza smo već ukazali na jasne naznake koje sugerišu da bi prednost dao slobodnijem prevodu, posebno kad je govorio o negativnom transferu, kao i kad se zalagao za to da prevodilac treba da se izražava poput autora izvornika (al-Ġāhiz 1965: I, 75–77). Kod Huneina ibn Ishaka je to još jasnije, premda nigde nije eksplicitno suprotstavio dva pristupa. Osim što je u literaturi poznat kao utemeljitelj *ad sensum* prevođenja u tom periodu, u svojoj poslanici navodi da je neke prevode dodatno prilagođavao ukusu naručioca (Lamoreaux (ed.), 2016: 19), a to svakako spada u vid slobodnog prevođenja. Ibn Ishaku se takođe pripisuje da je ustanovio princip takozvanog anotiranog prevođenja, gde bi dodavao svoja objašnjenja i jasno ih označavao (Osman 2011: 117).

Dok je iz redova i između redova ovih autora jasno da je „slobodno prevođenje” imalo prednost, ostaje nejasno šta se tačno podrazumevalo pod tim pojmom i gde su bile granice prevodilačke slobode. Iz reči Huneina ibn Ishaka o tome da je prilagođavao prevod naručiocu, ponekad radeći prevod istog teksta u dve verzije (Lamoreaux (ed.), 2016: 71), ili pak da je izostavljao delove teksta koje nije razumeo (‘Itmān 2013: 389) naslućuje se da su te granice bile mnogo dalje nego što bi to danas bilo prihvatljivo. S druge strane, izgleda ibn Ishak je smatrao neprihvatljivim to što su prevodioci Galenove knjige *Lekovi koji se lako pronalaze lokalno* ubacivali lekove i recepture „za koje Galen nije čuo” (Lamoreaux (ed.), 2016: 89).

Čini se da su ovde pravo mesto i vreme da se prisetimo i konstatacije M. Salama-Kar koja ukazuje na činjenicu da arapske srednjovekovne prevodilačke metode nisu ni izbliza dovoljno proučene jer se u svakom srednjovekovnom prevodu na arapski na marginama nalaze informativni i dragoceni komentari prevodilaca i osoba koje su te prevode naknadno ispravljale, a koji se tiču upravo dihotomije doslovno / slobodno prevođenje i pitanja primenjivanih tehnika (Salama-Carr 1997: 386).

Jasno je da uprošćena dihotomija doslovno/slobodno prevođenje nikako ne odgovara stvarnoj slici prevodilačkih metoda i tehnika koje su tada primenjivane. Gutas, na primer, ukazuje na činjenicu da su neki prevodi namerno bili doslovni pod uticajem ideološke i naučne orijentacije teorijskih diskusija kojima je trebalo da posluže kao potpora, pa su tekstovi prevođeni tako da posluže dokazivanju ili argumentovanju neke tvrdnje. Isti autor smatra da se metodologija prevođenja u ovom periodu može jedino ispravno razumeti samo ako se paralelno proučava i razvoj odgovarajućih naučnih disciplina i diskusija u vremenu u kom su dati

prevodi nastali, kao i da je bespredmetno zastupati ideju da su prevodi mehanički napredovali od doslovnosti do sofisticiranosti (Gutas 1998: 146 i 148–149). To dodatno problematizuje dihotomiju doslovno / slobodno prevođenje i ukazuje na činjenicu da bi trebalo revidirati stavove koji su zastupljeni u literaturi.

6. Zaključak

S obzirom na civilizacijski značaj i ulogu prevođenja u arapskom srednjem veku, ne treba da čudi što su mu posebno mesto u svojim spisima posvetili ovako značajni, a različiti stvaraoci iz tog perioda. Njihove perspektive su bile uslovljene sasvim drugačijim iskustvima sa prevođenjem i prevodima.

Iz proučavanih tekstova sva tri autora, jasno je da su bili svesni da je prevođenje izuzetno složena veština zbog brojnih jezičkih i vanjezičkih faktora, a zajednički su uspeali da popišu većinu onih faktora koji se danas ističu kao ključni za uspeh prevoda.

Kada je reč o pojmovima prevodne ekvivalencije, prevodivosti i prevodilačkih kompetencija, na prvi pogled se čini da je reč o nepomirljivim razlikama u stavovima, i to između Džahiza sa jedne strane i Majmonida i Huneina ibn Ishaka, sa druge. Međutim, pažljivim čitanjem njihovih razmatranja dolazi se do zaključka da ti stavovi nisu nužno suprotstavljeni, već komplementarni. Naime, iako se Džahiz postavlja kao večiti skeptik i protivnik prevođenja, on zapravo vrlo jasno, čak taksativno navodi koje sve uslove treba ispuniti i prepreke prevazići da bi prevođenje bilo ostvarivo. To se skladno dopunjuje Majmonidovim i ibn Ishakovim zapažanjima.

Što se tiče dihotomije doslovno/slobodno prevođenje, zaključujemo da je preovlađivao isključiv stav kod sve trojice da je doslovno prevođenje negativna pojava. Takođe, ništa ne ukazuje da je iko od trojice mislilaca, pa ni pominjani Safadi kao četvrti, imao makar ovlašnu predstavu da je dihotomija doslovno / slobodno prevođenje jedno apstraktno uopštavanje, te da između ta dva suprotna pola postoji čitav niz tipova prevoda i prevođenja.

Međutim, ostaje nejasno šta se tačno podrazumevalo pod te dve vrste prevođenja i koje su im odlike pripisivane. Relevantna literatura ukazuje da je dihotomija doslovno/slobodno prevođenje zapravo najslabije translatološko pitanje u arapskom srednjem veku, jer su na odabir jedne metode u odnosu na drugu uticali i brojni vanjezički faktori koji iz današnje teorijske perspektive nisu očekivani (npr. već pominjane ideološke i naučne orijentacije teorijskih diskusija u čiju svrhu su prevodi rađeni).

Bez obzira na neujednačen opseg translatoloških pojmova koji su ova tri mislioca obuhvatila, ili na činjenicu da nisu pokušavali da te pojmove definišu ili makar terminološki odrede, kao i na to da nije bilo čak ni pokušaja da se u to vreme povede neka naučno-stručna polemika u vezi sa temom, arapska srednjovekovna misao o prevođenju svakako zavređuje dalju istraživačku pažnju.

Literatura i izvori

- Baker, M. (ed.) (2005). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge.
- Dickins, J. et al. (2005). *Thinking Arabic Translation: A Course in Translation Method: Arabic to English*. New York: Routledge.
- Đorđević, D. 2015. „Džahizovi stavovi o prevođenju u *Knjizi o životinjama*”. U: Komunikacija i kultura online, Godina VI, broj 6, str. 202–222. <http://www.komunikacijaiikultura.org/KK6/KK6Djordjevic.pdf>
- Ġāḥiẓ (al-), 'A. 'U. 'I. B. (1965). *Kitāb al-ḥayawān, I* (taḥqīq wa šarḥ: 'A. S. M. Hārūn). Al-Qāhira: Šarika maktaba wa maṭba'a Muštafā al-Bābī al-Ḥalabī wa 'awlādihī.
- Ġāḥiẓ (al-), 'A. 'U. 'I. B. (1998). *Kitāb al-bayān wa al-tabyīn* (taḥqīq wa šarḥ: 'A. S. M. Hārūn). Al-Qāhira: Maktabat al-Ḥāngī.
- Gutas, D. (1998). *Greek Thought, Arabic Culture: the Graeco-Arabic translation movement in Baghdad and early 'Abbasid society (2nd–4th/8th–10th centuries)*. London: Routledge.
- Hlebec, B. (2009). *Opšta načela prevođenja*. Beograd: Beogradska knjiga.
- 'Itmān, 'A. (2013). *al-Munğaz al-'arabī al-'islāmī fi al-tarğama wa ḥiwār al-ṭaqāfāt min Bağdād 'ilā Ṭulayḥila*. Al-Qāhira: al-Hay'a al-mišriyya al-'amma li al-kitāb.
- Kristal, D. (1999). *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*. Beograd: Nolit.
- Lamoureux, J. C. (editor & translator) (2016). *Hunayn Ibn Iṣḥāq on His Galen Translations*. Provo: Brigham Young University Press.
- Maimonides, M. (1872). “Translation Of An Epistle Addressed by R. Moses Maimonides to R. Samuel Ibn Tibbon”, translated from Hebrew by H. Adler, In: *Miscellany of Hebrew Literature*. London: N. Trübner & Co. str. 219–228.
- Meri, J. W. (ed.) (2006). *Medieval Islamic civilization: an encyclopedia*. New York: Routledge.
- Osman, G. (2011). Translation and interpreting in the Arabic of the Middle Ages: lessons in contextualization. *International Journal of the Sociology of Language*, 207, 107–125.
- Osman, G. (2012). “The sheikh of the translators”: The translation methodology of Hunayn ibn Ishaq. In: *Translation and Interpreting Studies*. The Journal of the American Translation and Interpreting Studies Association, Volume 7, Issue 2. pp: 161–175.

- Pellat, C. (1991). Al-Djāhīz, Abū 'Uthmān 'Amr b. Baḥr al-Fuḳaymī al-Baṣrī. In B. Lewis et. al. (ur.), *The Encyclopaedia of Islam* (Vol. 2, pp. 385–387). Leiden: E. J. Brill.
- Şafadi (al-), S. (1888). *Al-ğayt al-musağğam*, I. al-Qāhira: s. n.
- Salama-Carr, M. (1997). Translations as seen by al-Jāhīz and Ḥunayn ibn Iṣḥāq: Observer versus Practitioner. In: Agius, D. i I. Netton, (eds.). *Across the Mediterranean Frontiers – Trade, Politics and Religion 650–1450*. pp. 385–393. Belgium: Brepols.
- Schäffner, C. (2003). Translation and Intercultural Communication: Similarities and Differences. *Studies in Communication Sciences* 3/2. 79–107.

KEY CONCEPTS OF ARAB MEDIEVAL THOUGHT ON TRANSLATION

Summary

It is a widely known fact among the researchers in the field of translation studies that many of the key concepts of modern translation theory were known long before the actual scientific field was established. Although it would not be possible to claim that there were any attempts to establish theoretical and methodological approaches to translation in the Arab Middle Ages, intense translation activities of that period certainly induced the emergence of certain theoretical notions in this field, but technical terminology of translation studies had not been developed. This paper attempts to draw attention to key concepts in Arab Medieval thought. In modern terminology, this includes: equivalence, translatability, negative transfer, cultural transposition, translator's competencies, literal vs. free translation, and retranslation. Each of these concepts is separately described and analyzed, just as they were presented in the writings of two "theoreticians", Jahiz (776–868) and Maimonides (1135–1204), as well as one practitioner, Hunayn ibn Ishaq (809–873). The three authors had quite diverse immediate experiences with translation and their perspectives were different. From a reader's perspective, Jahiz developed a rather skeptical attitude toward translation, although he managed to identify and examine some of the key issues of the modern translation theory, such as equivalence, translatability, negative transfer, functional styles, cultural transposition and translator's competencies, mostly in his famous Kitāb al-ḥayawān (Book of Animals). The famous philosopher Maimonides (Moshe ben Maymon / Mūsā bin Maymūn / Rambam) approached the topic from two viewpoints: on the one hand, he was a keen reader of Arabic translations of Greek philosophers, but on the other, he was a translated author. In his Epistle to Samuel ibn Tibbon, the translator of Maimonides' Guide of the Perplexed from Judeo-Arabic to Hebrew, Maimonides examines the issues of equivalence, literal vs. free translation, as well as the importance of translator's competencies in terms of comprehensiveness. Hunayn ibn Ishaq, known as the "Shaykh of translators", approached the topic

as the only practitioner among the three, although his writings on the topic were the shortest. In his Epistle to Ali ibn Yahya on the translated works of Galen, he dealt with issues such as translator's competencies, literal vs. free translation, target audience, retranslation, while at the same time, he shared his personal practical experiences.